

Koncepcja urbanistyczna Zamościa na tle Sabbionety

(W 400-lecie powstania miasta)

Zadne inne miasto polskie nie skupiło na sobie tyle uwagi historyków sztuki, co Zamość. Może właśnie dzięki temu doczekał się on sporej literatury naukowej w formie rozbudowanych monografii, większych lub mniejszych rozpraw i artykułów, które oprócz zgłębienia fenomenu powstania i rozwoju miasta, starają się odsłonić i scharakteryzować jego układ przestrzenny, szukać powiązań ze współczesnymi mu zagranicznymi założeniami urbanistycznymi, a także wyjaśnić jego system obronny i elementy zabudowy zabytkowej. Dużo miejsca poświęcono osobie założyciela miasta i głównego projektanta, nie pomijając podłoża społecznego, gospodarczego i politycznego, którym miasto zawdzięcza swoje powstanie. Większość ważnych problemów Zamościa doczekało się rozważań naukowych i licznych publikacji — pozwalających na stwierdzenie, że miasto to należy do najlepiej znanych dzieł sztuki polskiej 2 poł. XVI w.

Nie ulega wątpliwości, że ta wybitna kreacja urbanistyczna powołana została do życia na skutek artystycznych i ideowych bodźców, uwarunkowanych historycznymi powiązaniem. Z powstaniem Zamościa związana jest, jak wiadomo, osoba kanclerza i hetmana Jana Zamoyskiego, który wołą, myślą a także środkami materialnymi stworzył okazałą rezydencję rodową, ruchliwe centrum handlowe dużego, urodzajnego obszaru gospodarczego, liczący się ośrodek kulturalno-naukowy, a także potężną twierdzę

na ważnym trakcie lwowsko-lubelskim. Budowę nowego miasta realizował, w okresie 20 lat, według nakreślonego przez siebie planu, nadworny inżynier-architekt Zamoyskiego — Włoch Bernardo Morando.

Koncepcja artystyczna miasta jest jednolita. Nie krępowana przeżytkami średniowiecznymi wcielała swobodnie założenia i tendencje nowożytniej urbanistyki. Oparta na ścisłej symetrii i osiowości całego układu, regularności zabudowy o równomiernym rozłożeniu monumentalnych akcentów architektonicznych, harmonijnie łącząca miasto z pałacem — rezydencją magnacką — oraz wkomponowująca w plan miasta narysy bastionowych umocnień. Równocześnie z lokacją miasta w 1580 r. zaczęto myśleć o budowie jego gmachów monumentalnych. Powstają kolejno: zamek—pałac (1581—1586), arsenał (1582), cerkiew grecka (po 1589), kościół farny (zaczęty ok. 1593), gmach szkoły — Akademii (1590 i 1639), ratusz (zaczęty 1591), giełda — dom zajezdny dla kupców (koniec XVI w.), bursa „Indigentium” (1601—1602), bóżnica (przełom XVI i XVII w.), a po śmierci kanclerza — kościół ormiański i kościół franciszkański. Pojawia się też charakterystyczna architektura mieszczańska: kamienice z attykami kryjącymi dachy, z podcieniami, ozdobione bogatą ornamentyką rzeźbiarską, grupujące się dookoła Rynku Głównego oraz przy dwóch równoległych do głównej arterii ulicach. Budowę fortyfikacji rozpoczęto przed

1588 r. Oparto się na nowowłoskim systemie obszernych bastionów pięciokątnych z oryilonami, połączonych krótkimi kurtynami, oraz fos wypełnionych wodą. Wieloboczny narys z siedmioma bastionami był wynikiem zespolenia dwóch figur geometrycznych: pięcioboku wyznaczającego obszar miasta i czworoboku otaczającego pałac. W wałach zaprojektowano trzy bramy wjazdowe: Lubelską (ok. 1588), Lwowską (ok. 1599) i Szczębrzeszyńską (I ćwierćwiecze XVII w.), usytuowane na liniach tranzytowych.

Pierwszą naukową analizę szesnastowiecznego Zamościa przeprowadzili w 1936 r. Stanisław Herbst i Jan Zachwatowicz, którzy stwierdzili, że zarówno układ przestrzenny miasta, jak i jego system urządzeń obronnych mieści się w rozwoju urbanistyki włoskiej i sztuki fortyfikacyjnej połowy XVI w. Znaleźli analogię kompozycyjną do projektów fortyfikacji miasta Orzinuovi Sanmichelego. Dzięki wymienionej pracy Zamość wszedł w 1941 r. do historii urbanistyki Piotra Lavedana, aby wraz z maltańską La Valetta być zamieszczonym w ustępie *La ville forteresse*, traktującym o miastach — twierdzach w XVI i w pierwszych latach XVII w.

Z kolei Stanisław Herbst, powołując się na dzieło Lavedana wprowadził do swej monografii o Zamościu z 1954 r. La Valette, jako założenie realizujące potrzebę „miasta realnego, warownego i dogodnego dla mieszkańców”. Dominantą jest jednak czystopolski, silnie indywidualny charakter Zamościa, wpływający z układu stosunków społecznych i gospodarczych oraz z polskiej tradycji urbanistycznej. Zagadnienia poruszane przez Herbstą i Zachwatowicza, a dotyczące związku architektonicznych i inżynierskich umiejętności Moranda z włoskim środowiskiem poł. XVI w., w szczególności zaś z pracami fortyfikacyjnymi Sanmicheliego, uzupełnia w swoim studium Maria Lewicka.

Stwierdza ona, iż analiza zarówno systemu fortyfikacji Zamościa, jak i kon-

cepcji urbanistycznej miasta świadczy o przynależności architekta do szkoły północnowłoskiej oraz podaje na poparcie swego poglądu kilka przykładów z kręgu czołowego architekta i fortyfikatora Włoch — Michelego Sanmicheli oraz jego głównego pomocnika Gian Girolama Sanmicheli. Maria Lewicka znajduje analogie obwarowanych miast włoskich z Zamościem w: Peschierze i Orzinuovi, w obwarowanych miastach Candii stwierdza identyczność bastionów z bastionami Zamościa. Te trzy miasta przypisywane są wykonawstwu Michelego Sanmicheli przy współudziale Gian Girolama Sanmicheli. Faktem jest, że najlepsze fortyfikacje Sanmichelego były w Padwie (rodzinne miasto Moranda). Poważnie rozszerzył wiedzę w tym przedmiocie Adam Miłobędzki w pracy z 1953 r., poświęconej przede wszystkim ustaleniu układu Zamościa w chwili powstania i w pierwszym dwudziestopięcioleciu jego istnienia. Zdaniem jego — punktem wyjściowym dla przestrzennej kompozycji Zamościa był projekt teoretyczny, oparty na zasadach geometrii, z podkreśloną silnie symetrią do obu osi miasta, modyfikowany wobec konkretnych warunków topograficznych. Układ ten nawiązuje do teoretycznych rozwiązań włoskich, szczególnie do prostokątnych założeń Francesca di Giorgio Martini (z końca XV w.) i jego kontynuatora Pietra Cataneo (2 ćwierćwiecze XVI w.), związanych pochodzeniem i działalnością ze Sieną.

W latach sześćdziesiątych XX w. Jan Szablewski wprowadził jeszcze jedno miasto jako przykład porównawczy dla Zamościa — Sabbionete, jedno z miast północnowłoskich, wzniesione od nowa w okresie manieryzmu, poważny ośrodek dworskiej kultury umysłowej i artystycznej oraz wzorowy przykład miasta, obdarzonego z tego tytułu mianem „piccola Atene” — Małe Ateny. Niekorzystne położenie Sabbionety, usytuowanej wśród większych miast: Mantui, Parmy i Cremony, lecz na uboczu

w stosunku do głównych szlaków, zahamowało rozwój miasta i sprawiło, że zostało ono później zapomniane.

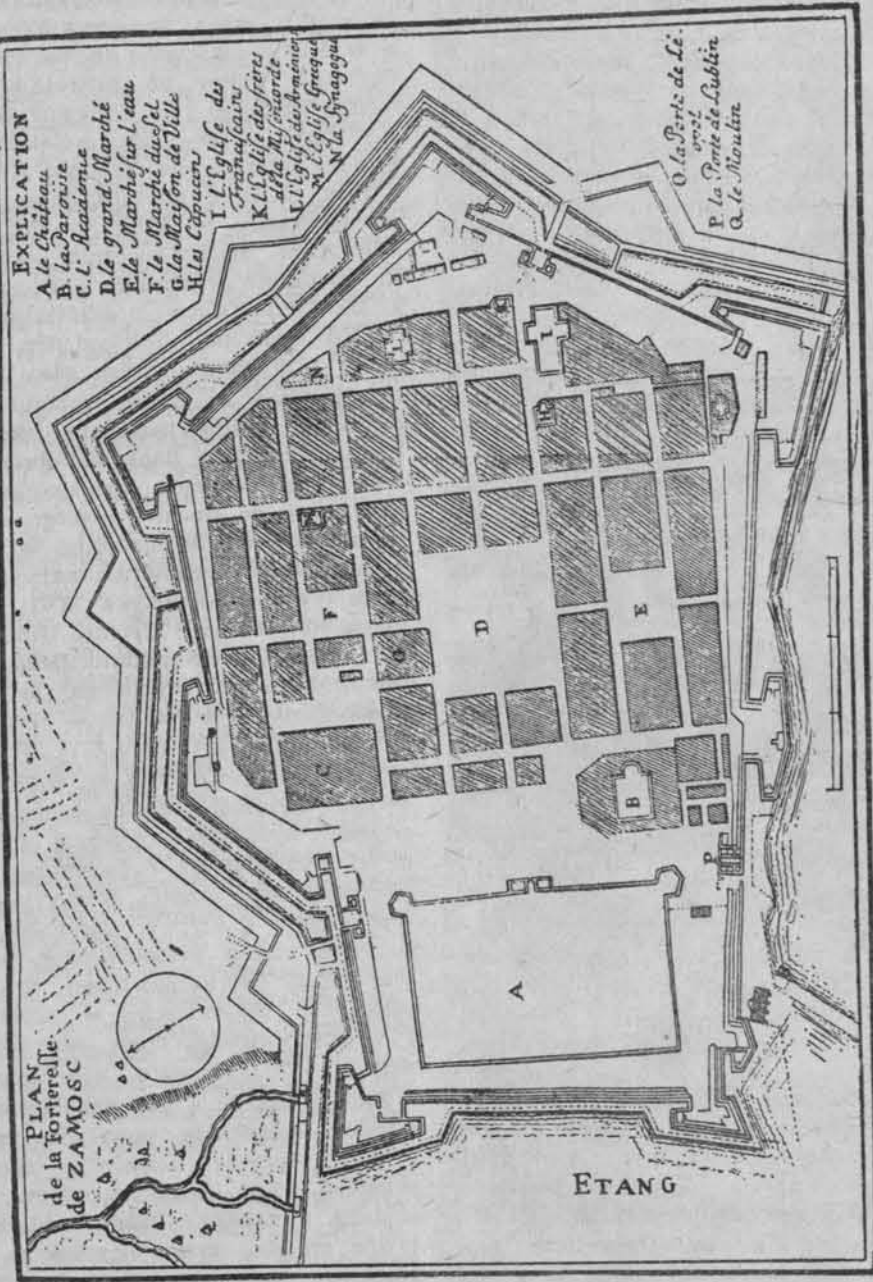
Swe powstanie zawdzięcza ono Wespazjanowi Gonzadze, przedstawicielowi galejsi Gonzagów władających Sabbionetta i Bozzolo. Związany bardzo blisko z wielkimi władcami: Filipem II, Karolem V i Rudolfem II, popierany przez trzech papieży, Wespazjan szybko doszedł do wysokich zaszczytów i godności, a przede wszystkim do znacznej zamożności, która przyczyniła się do zrealizowania przez niego w niewielkim księstwie śmiałego na owe czasy pomysłu urbanistycznego. Staranne wykształcenie i wysoka kultura Wespazjana stawia go w kręgu indywidualności politycznych i zaznacza się aktywnie w umysłowym życiu 2 poł. XVI w. Niepospolite zdolności organizacyjne i doświadczenia nabyte przy zarządzaniu prowincjami Nawarry i Walencji dopełniają charakterystyki. Torquato Tasso wyrażał się o Wespazjanie w słowach jak najbardziej pochlebnych, co przyczyniło się do wywołania podziwu u współczesnych. W 1574 r. od cesarza Maksymiliana II otrzymał on tytuł „Principe”, w 1577 od cesarza Rudolfa II — tytuł „Duca”, a w 1585 od króla Filipa II Order Złotego Runa.

Pierwszą naukową monografię Sabbionety opracował Charles Yriarte, podkreślając jednolitość koncepcji i kompletność założenia. Oparto je na rzucie wydłużonego wieloboku o wewnętrznych prostokątnych podziałach. Nieregularność w południowo-wschodniej części tworzy wcieloną w obręb nowego miasta stary zamek—cytadela, budowla czworoboczna z okrągłymi wieżami narożnikowymi, wzniesiona w końcu XV w. przez Lodovica Gonzagę, drugiego margrabiego Mantui. Miasto otoczono najbardziej nowoczesnymi wówczas fortyfikacjami (ukończonymi w 1562 r.), o narysie sześciobocznym, z krótkimi kurtynami i wydatnymi pięciokątnymi bastionami w narożnikach, z zewnętrznymi fosa-

mi wypełnionymi wodą. Mniej więcej u wylotu głównej osi miasta stały dwie bramy: od strony Cremony — Porta della Vittoria — Brama Zwycięstwa (1562), a od strony Mantui — Porta Imperiale — Brama Cesarska (1579), obie dostępne przez mosty zwodzone. Wydzielony w ten sposób obszar wypełniło trzydzieści bloków budowlanych i dwa prostokątne place po obu stronach arterii komunikacyjnej, położone w stosunku do siebie asymetrycznie. Na placu la Ducale na osi pałacu książęcego wzniesiono na kolumnie brązowy pomnik Wespazjana dłuta Leona Leoniego (1588), przeniesiony następnie na nagrobek księcia w miejscowym kościele del'Incoronata. Obszar placu wyznaczał od zachodu pałac książęcy Palazzo Ducale (sprzed 1562), od wschodu kościół parafialny Santa Maria Assunta (z 1581 r.), z boków — podcienia domów mieszczańskich. Natomiast Piazza d'Arma — plac Broni był ograniczony od południa pałacem . letnim Pallazzo del Giardino (1580—1584), od wschodu budynkiem Palazzo della Galleria degli Antichi, przeznaczonym na pomieszczenie antycznych zbiorów Wespazjana, a od zachodu nie istniejącym już zamkiem — cytadelą. Plac podkreślono charakterystyczną ozdobną studnią i kolumną z rzymskim posągami Pallas Ateny (1584), a naprzeciw cytadeli usytuowano budynek teatru — Teatro all'Antica (1588—1590).

Na przełomie XV i XVI w. zakładanie miast będących urzeczywistnieniem nowożytnych idei urbanistycznych należało we Włoszech do rzadkości. Częstokroć ograniczano się do adaptacji starych układów do nowych potrzeb i upodobań. Modernizacja średniowiecznych założeń miejskich polegała zazwyczaj na monumentalizowaniu głównego placu miasta, renowacji i upiększaniu placów pośrednich, poszerzaniu i wyprostowywaniu ulic oraz usuwaniu załomów i występów budynków, aby w ten sposób stworzyć dla ważniejszych budowli bardziej korzystną oprawę i unowocześnić istnieją-

T. I. p. 16

EXPLICATION

- A le Château
- B la Paroisse
- C L' Academie
- D le grand Marché
- E le Marché sur l'eau
- F le Marché du sel
- G la Maison de Ville
- H les Casernes
- I L'Eglise des Francois
- K L'Eglise des freres de la Misericorde
- L L'Eglise des Armeniens
- M L'Eglise Greque
- N la Synagogue

- O la Porte de Li.
- P la Porte de Lublin
- Q le Moulin

PLAN de la Forteresse de ZAMOSC

ETANG

Pian Zamoscia z 2 pol. XVII w.

Ratusz w Zamościu, zaprojektowany przez Bernarda Moranda i zbudowany w latach 1591—1622, przebudowany w latach 1639—1651. (Fot. IS PAN — Kotowska)

cą zabudowę. Większym przedsięwzięciem była rozbudowa dawnych układów przestrzennych; zakładanie nowych dzielnic i wykonywanie fortyfikacji w zmienionych warunkach obronnych.

Pochodzące z tego okresu liczne projekty miast idealnych występują w dwu wariantach: radialnym, z placem centralnym pośrodku, oraz szachownicowym,

różniącym się od planu średniowiecznego osiowością i symetrią kompozycji. W obu wariantach charakterystycznym elementem jest geometryczny narys fortyfikacji — w XV w. z zastosowaniem bastei, a w XVI — z systemem bastionowym. Ogromny wpływ na rozwój koncepcji miasta idealnego miał Francesco di Giorgio Martini (1439—1502), architekt i inżynier, autor dzieła *Trattato dell'architettura civile e militare*, branego pod uwagę jeszcze w XVII w. Projekt ze schematem szachownicowym występuje tu w formie wydłużonych wieloboków, a ich kierunkowość podkreśla cytadela na osi wzdłużnej. Ten wariant założeniowy przypomina bardzo plan Zamościa, pomimo że autor traktatu ciągle dysponuje jeszcze bastejami jako konkretnymi członami flankowej obrony murów. Przystosowanie nowego systemu fortyfikacji do szachownicowego wariantu miasta pojawiło się m.in. w rysunkach traktatu *Architettura* najwybitniejszego urbanisty-teoretyka XVI w. — Pietra di Giacomo Cataneo (zm. 1569) oraz w rysunkach traktatu *Della architettura militare* wybitnego architekta wojskowego i teoretyka — Francesca de Marchi.

Chociaż w 2 poł. XVI w. dominowały w teorii projekty radialne (promieniste), o regularnym geometrycznym rysunku, to w zetknięciu się z życiem — przynajmniej na terenie Włoch — nie wytrzymały próby, o czym świadczy przykład miasta Palmanuova z 1593 r., wykazujący szereg odchyień od zasad idealnych, ogłoszonych w traktatach, i w rzeczywistości nigdy nie skończonego.

Zamość, podobnie jak Sabbioneta, był miastem—rezydencją, powstałym z inicjatywy jednego człowieka, chcącego stworzyć jak najgodniejszą oprawę swej siedziby i ośrodka władzy, a także aktywne centrum życia umysłowego. Pod względem urbanistycznym oba miasta przedstawiają ten sam typ rozwiązania przestrzennego, który łączy wariant sza-

chownicowy z wielobocznym narysem fortyfikacji. Oba plany łączy wyraźna kierunkowość — choć w każdym przypadku odmienna. Plac Broni w obu przypadkach tworzy przedpole w bezpośrednim sąsiedztwie zamku.

Również narysy obwarowań uwarunkowane są w obu przypadkach dostosowaniem do naturalnych właściwości terenu. W Zamościu i Sabbionecie panuje ta sama logika idealnego organizmu miejskiego, mogącego zaspokoić w całości potrzeby człowieka nowożytnego. Pewne przesłanki natury historycznej wskazują na możliwość bliższych związków Zamościa z Sabbionetą. Można przypuszczać, że zarówno założyciel miasta i duchowy jego współtwórca, jak również jego realizator i projektant słyszeli o Sabbionecie, a nie jest wykluczone, że również znali ją z autopsji.

Nie udało się do chwili obecnej poznać bliżej życia i działalności Bernarda Moranda, twórcy Zamościa, przed jego przybyciem do Polski. Nie znamy ani daty, ani miejsca jego urodzin, ani mistrza, u którego kształcił się w zawodzie, ani dzieł stworzonych we Włoszech. Przyjmuje się zgodnie, że pochodził z Padwy, na podstawie relacji sekretarza kardynała Gastano — Bonifacego Vanozziego, który w czasie pobytu w Zamościu w 1596 r. zetknął się tam z kolonią włoską. Także przekaz odszukany niedawno przez Euzebiusza Łopacińskiego określa Moranda jako „Venetus”, Padwa bowiem od początku XV w. wchodziła w skład Rzeczypospolitej Weneckiej. Nie wiadomo, kto sprowadził Moranda do Polski. Na służbę do Zamoyskiego wstąpił Morando dopiero w 1578 r., po podpisaniu pierwszej z nim umowy w dniu 1 lipca we Lwowie, czasowym miejscu pobytu kanclerza przed wyprawą moskiewską. W Polsce przebywał już jednak od 1571 r., będąc zatrudniony, wraz z trzema pomocnikami włoskimi, przy budowie Zamku Królewskiego w Warszawie. Wy różniający się mistrz musiał zwrócić

uwagę Jana Zamoyskiego, który powierzył mu wielkie i odpowiedzialne zadanie. Wywiązywanie się Moranda z powierzonych mu zadań dowodzi, że był bardzo uzdolnionym i szczególnie dobrze przygotowanym do swego zawodu architektem i inżynierem. W latach nauki musiał żywo interesować się współczesnymi realizacjami budowlanymi i urbanistycznymi na terenie Republiki Weneckiej, a także na terytoriach z nią graniczących. Poznać też musiał bogaty dorobek teoretyczny, a szczególnie traktaty o architekturze, wywierające duży wpływ na twórczość praktyczną.

Jak już powiedzieliśmy nie wyklucza się, że Morando znał Sabbionetę z autopsji. Sława i rozgłos, jakim się cieszyła, dotarły również do przebywającego na studiach prawnych na uniwersytecie w Padwie — Jana Zamoyskiego. Nawią-

Kamienica „Pod św. Kazimierzem” w Rynku Wielkim w Zamościu. (Fot. IS PAN — Szantomirski)

zane stosunki z wybitnymi osobistościami nauki i przedstawicielami życia politycznego, m.in. z senatorem Marianem de Cavallis, dożą weneckim Alojzjem Mocenigo i podestą Padwy Bernardem Venerio, a także za pośrednictwem kolegi Cian Vincenza Pinello — pozwoliły mu zaznajomić się z najwyższymi padewskimi sferami towarzyskimi. Dokładnie na czas pobytu Jana Zamoyskiego w Padwie (w latach 1561—65) przypada założenie Sabbionety. Świadczenia archiwalne wskazują na kontakty między Wespazjanem Gonzagą i Janem Zamoyskim — w osiem lat po lokacji Zamościa, w wyniku czego Sabbioneta znalazła się w korespondencji hetmana.

Kontakty te miały miejsce w okresie walki o tron polski, po elekcji w czasie trzeciego bezkrólewia, pomiędzy Zygmuntem III Wazą a Habsburgami. Zwycięstwo odniesione przez Zamoyskiego nad Maksymilianem pod Byczyną w 1588 r., wzięcie go do niewoli i osadzenie w Krasnymstawie do czasu zawarcia traktatu pokojowego, pociągnęło za sobą przeszło rok trwające pertraktacje, którymi ze strony polskiej kierował zwycięski hetman i kanclerz. Jednym z zasadniczych w tym względzie wydarzeń było zwołanie, w pół roku po uwięzieniu Maksymiliana, przez cesarza Rudolfa II

zjazdu arcyksiążąt austriackich do Pragi dla wspólnego ustalenia kierunku i sposobu dalszego postępowania. W zjeździe tym, obok arcyksiążąt oraz panów czeskich, morawskich, śląskich i węgierskich wzięli udział, jako przedstawiciele króla Filipa II: poseł hiszpański w Pradze — Don Guillén de San Clemente i Wespazjan Gonzaga, książe Sabbionety. Wszedł on też niebawem w skład komisji cesarskiej, wyznaczonej do prowadzenia rokowań z komisarzami polskimi, zajmując pierwsze miejsce na ułożonej przez cesarza liście delegatów. Jego kandydatura wywołała u Zamoyskiego zastrzeżenia, cofnięte jednak następnie wobec austriackiego oświadczenia. W styczniu 1589 r. w Bytomiu następuje zaszczytne dla Polski zakończenie pertraktacji pod nieobecność Wespazjana Gonzagi złożonego w tym czasie chorobą.

Analogie Zamościa i Sabbionety zakończy stwierdzeniem, że Zamość reprezentuje jednak o wiele doskonalszą formę nowożytnego miasta, dostosowaną twórczo do realnych potrzeb południowych terytoriów polskich, zarówno pod względem gospodarczym, krajobrazowym jak i społecznym.

Miasto Zamość jest bez wątpienia ważnym ogniwem w rozwoju urbanistyki polskiej i powszechnej.

LITERATURA

- S. Tomkiewicz, *Ordynaci zamojscy i sztuka*, Książnica Zamojska, Zamość 1920
 S. Herbst i J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Architectura Militaris I, Warszawa 1936
 M. Lewicka, *Bernardo Morando (W) Mistrzowie architektury polskiej I*, Warszawa 1952
 J. A. Miłobędzki, *Ze studiów nad urbanistyką Zamościa*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XV, 1953
 S. Herbst, *Zamość*, Warszawa 1954
 M. Lewicka, *Mecenat artystyczny Jana Zamoyskiego*, (W) Studia Renesansowe II, Wrocław 1957
 S. Herbst, *Recenzja pracy P. Lavedana: Histoire de l'urbanisme*, Paris 1941 („Biuletyn Hist. Szt.”, VIII, 1948)
 S. Herbst, *Urbanistyka, Sztuka polska czasów nowożytnych I*, (lata 1450—1650), Warszawa 1952
 A. Puerari, *Sabbioneta*, Milano 1957
 S. Lempicki, *Renesans i humanizm w Polsce*, Kraków 1952
 Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, IV (1585—1588), wyd. K. Lepszy, Kraków 1948